

معرفی و بررسی چهار نسخه خطی شرح مخزن الاسرار
از محمد بن قوام بن رستم

Introduction and Analysis of the Four Manuscripts of Sharh-e-Makhzan-ul-Asrar By Muhhammad Bin Qiwan Bin Rustam

عمران علی

دانشجوی دکتری زبان و ادب فارسی، دانشگاه پنجاب، لاهور

محمد ناصر

گروه فارسی دانشگاه پنجاب، لاهور، پاکستان

Imran Ali

PhD Scholar, Department of Persian, University of the Punjab, Lahore
imranpersian@gmail.com

Muhammad Nasir

Chairman Department of Persian, University of the Punjab, Lahore
nasir.persian@pu.edu.pk

ABSTRACT:

The Makhzan-al-Asrar is the first and, according to some commentators, the most important long poem narrated by Nizami Ganjavi. The five long poems, Mathnavis of Nizami are Makhzan al-Asrar, Khosrow Shirin, Laili and Majnoon, Haft Paikar, and Sikander Nameh. Jamal al-Din Hakim Abu Muhammad Nizam al-Din Ilyas Yusuf Nizami Ganjavi (530-614 AH) wrote Khamsa, five long poems, based on mysticism and love, and perhaps because of creating such a master piece, he is rightly considered one of the greatest romantic epic poets in history of Persian literature. Makhzan al-Asrar, a mystical Persian Masnavi, has both linguistic perfection and greatness of thought. This masnavi was warmly welcomed in the subcontinent, especially during the reign of the Indian Timurids. Many poets followed his style and thought. In addition, it was translated and explained in different languages. Muhammad bin Qawam bin Rustam is the first literary scholar who wrote an important description of the Makhzan-al-Asrar in the sub-continent. He was a prominent researcher, a great scholar, and a famous rhetorician, and he has explained all the secrets of this mystical poem in detail. Verses from the Holy Qur'an and citing the sayings of the Holy Prophet, may peace be upon him, are also prominent features of this commentary, and in addition to that, he has explained important topics by using examples from the treasure of classical Persian poetry. Fortunately, four manuscripts of that important national asset are kept saved in the Central Library of Punjab University, Lahore, Pakistan, and based on that, the first half of this description has been edited and introduced.

Keywords: Annotation, Makhzan al-Asrar, Subcontinent, Editing and Expaination, Analysis.

چکیده

مخزن الاسرار اولین و به عقیده برخی از سخن سنجان مهمترین منظومه شامل خمسة نظامی است. پنج گنج نظامی عبارت اند از مخزن الاسرار، خسرو شیرین، لیلی و مجنون، هفت پیکر، و سکندر نامه. جمال الدین حکیم ابومحمد نظام الدین الیاس یوسف نظامی گنجوی (۵۳۰-۶۱۴ هجری قمری) بر اساس عرفان و عشق خمسة را سروده است و شاید بنا بر همین از بزرگترین شاعران حماسی عاشقانه در ادبیات فارسی به شمار می رود. مخزن الاسرار، مثنوی عرفانی فارسی، هم کمال زبانی دارد و هم عظمت اندیشه. این مثنوی در شبه قاره به ویژه در دوران سلطنت تیموریان هندی با استقبال گرمی روبرو شد. شاعران زیادی سبک و اندیشه نظامی را پیروی کردند. علاوه بر این، به زبان های مختلف ترجمه و شرح داده شد. محمد بن قوام بن رستم اولین کسی است که در شبه قاره به نوشتن شرح مهمی از مخزن الاسرار پرداخت. او یک محقق برجسته، دانشمند بزرگ و سخن شناس بلندآوازه ای بود و تمام اسرار و رموز این منظومه دقیق عرفانی را

با جزئیات بیان کرده است. آیاتی از قرآن کریم و استناد از اقوال پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم نیز از ویژگی های برجسته شرح مزبور است و افزون بر آن با استفاده از نمونه های گنجینه شعر کلاسیک فارسی مطالب مهمی را شرح داده است. خوشبختانه چهار دست نویس از آن زرح مهمی در کتابخانه مرکزی در دانشگاه پنجاب لاهور پاکستان نگهداری می شود و بر اساس آن نیمه نخست این شرح مورد تصحیح و تدوین قرار گرفته است.

کلیدواژگان: شرح نویسی، مخزن الاسرار، شبه قاره، تصحیح و تدوین و حواشی.

الباس بن یوسف نظامی، از شاعران بزرگ ایران، از داستان سرایان سده ششم قمری و از شاعران به اصطلاح سبک آذربایجانی است.¹ زادگاه شاعر ظاهراً شهر گنجه است و وی در مثنوی خود از سکونت خود در آن شهر گفته است.² تذکره نویسان نیز بدین معنی اشارت کرده اند: عوفی در لباب الألباب می نویسد: حکیم الکامل نظامی الگنجه ای، نظامی گنجه ای که گنج فضایل به دست بیان بر پاشید.³ دولتشاه در تذکره الشعرا آورده است: ذکر شیخ عارف نظامی گنجوی- مولود شریف وی گنجه است و درصور اقالیم آن ولایت را جنزه نوشته اند.⁴ اما عده ای دیگر او را اهل قم نوشته اند: هدایت در مجمع- الفصحاء می گوید: اگرچه حکیم نظامی اهل قم بود به گنجوی شهرت فرموده اند.⁵ به نظر می رسد هدایت تنها کسی است که مولد قدرت نظامی را قم می داند و برای این مطلب به دو بیت استناد می کند.⁶ اگرچه این دو بیت کاملاً شبیه آیات نظامی هستند و زیانشان یکی است، اما در نسخه قدیمی ما این دو بیت وجود ندارد، به علاوه در جایی قرار گرفته اند که ارتباطی به محتوا ندارد و زنجیره را قطع می کند.⁷

تذکره نویسان و محققان سال ولادت نظامی را نیز مختلف نوشته اند از آن جمله مجتبی مینوی 535 هـ.⁸ وحید دستگردی از 533 تا 540 هـ.⁹ دکتر محمد معین تاریخ 542 یا 543 هـ.ق،¹⁰ دکتر ذبیح الله صفا پیش از 530 و یا نزدیک به 530 هـ.ق.¹¹ و میرعباس باقرزاده 520 هـ.ق را ذکر کرده اند.¹²

1 هدایت، 1340: 141

2 «گنجه گره کرده گریبان من

بی گرهی گنج عراق آن من» (زنجانی، 1370: 7)

3 عوفی، 1389: 529

4 سمرقندی، 1338:

5 هدایت، 1340: 149

6 «چو دُر گر چه در بحر گنجه گم

ولی از قهستان شهر قم

به تفرش دهی هست تا نام او

نظامی از آنجا شده ناچو»

7 زنجانی، 1370: 10

8 مینوی، 1320: 18

9 نظامی، 1380: یح

10 معین 1385: 7

11 صفا، 1347: 800

12 زنجانی، 1370: 11

نظامی در مخزن الأسرار که اولین مثنوی اوست در نعت حضرت رسول اکرم -صلی الله علیه و آله- از سال 550 یاد کرده است.¹ بر این اساس سال سرودن مخزن الأسرار 550 به علاوه یازده مساوی 561 ه. است و از آنجا که نظامی بنا بر گفته خودش در آن زمان سی و نه سال داشته تاریخ تولد او پانصد و بیست و دو (522) ه. قمری خواهد بود.² در مورد تاریخ درگذشت این شاعر بی نظیر اختلاف نظرهای زیادی وجود دارد: هدایت در مجمع الفصحا سال وفات نظامی را 576 ه. ق دانسته است،³ قزوینی در آثارالبلاد 598 ه. ق ذکر کرده،⁴ دکتر ذبیح الله صفا 614 ه. ق⁵ و وحید دستگردی 600 تا 602 ه. ق⁶ را ذکر کرده‌اند. مدفن نظامی در گنجه⁷ قرار دارد.

معروف ترین آثار این شاعر به پنج گنج معروف است که در ادامه به اختصار به آن پرداخته می شود:

مخزن الأسرار

نظامی این مثنوی را که حدود 2260 بیت دارد، به نام ملک فخرالدین بهرام شاه بن داوود بن اسحاق مسجل کرده است و سلطنت بهرام شاه به احتمال بسیار از 560 تا 622 ه. ق بوده است- در مختصر سلجوقنامه مسطور است: ملک فخرالدین بهرامشاه صاحب سیرت نیکو و علو همت و فرط مرحمت بود و در ایام پادشاهی او مملکت ارزنجان در کمال خرسندی بود و کتاب مخزن الأسرار را نظامی گنجه به نام او کرد و به خدمتش تحفه فرستاد و ملک پنج هزار دینار و پنجاه استر راهوار جایزه فرمود.⁸ شاعر برای تشریح معانی حکایات کوچکی به سبک حدیقه⁹ سنایی یا مثنوی مولوی آورده است.⁹

زبان او علیرغم زیبایی دشوار و محتوایش با وجود وعظ و تحقیق، از آن نوع نبود که در حدیقه الحقیقه سنایی توجه خاص مردم خانقاه را به خود جلب کند.¹⁰

خسرو و شیرین

نظامی از همان اواخر مثلوی مخزن الاسرار که طغرل بن ارسلان طغرل سوم آخرین سلطان سلجوقی عراق که حکومت اسمی خود را آغاز کرد، نظامی داستان خسرو و شیرین را به نام او نامید. شاعر در همان آغاز سلطنت خود طرح این داستان را به نام خود نوشت، نشان از توجه ویژه او به این شباهت و ملکه ارمنی است. شیرین که زیبایی عشق است انگیزه او برای شاعر یاد آفاق صحرا پرور (همسر اول نظامی) است که ناگهان از دنیا کوچ کرد و وسوسه نظم بخشیدن به این داستان را زنده کرد.¹¹

لیلی و مجنون

1 «پانصد و پنجاه بس ایام خواب

روز بلند است به مجلس شتاب»

2 زنجانی، 1370: 13

3 هدایت، 1340: 637

4 قزوینی، 1373: 601

5 صفا، 1347: 802

6 نظامی، 1380: کب

7 جمهوری آذربایجان کنونی

8 مشکور، 1374: 401

9 آربری، 1371: 142

10 زرّین کوب، 1377: 23-24

11 زرّین کوب، 1377: 25

سومین مثنوی حکیم نظامی گنجوی لیلی و مجنون در شرح ماجرای شیدایی مجنون و عشق به لیلی است. موضوع آن شیدایی روانی شاعر بادیه نشین قیس امری (دیوانه) برای لیلی و سرنوشت غم انگیز آنهاست.¹ نظامی در سال 584 هجری قمری این مثنوی را در 4700 بیت به نام شروانشاه ابوالمظفر در مدتی کمتر از چهار ماه سروده است. به نظر می رسد بعدها در این مثنوی تغییراتی ایجاد کرده و در حدود سال 588 هجری قمری به پایان رسانده است ستاری.² نظامی به احتمال زیاد به یکی از داستان های های عربی آن در نظم لیلی و مجنون توجه داشته است.³

هفت پیکر

نام های گوناگون چهارمین مثنوی از پنج گنج حکیم نظامی گنجوی، هفت پیکر یا هفت گنبد یا بهرام نامه است. موضوع آن داستان بهرام گور یا بهرام پنجم ساسانیان یکی از داستان های معروف دوره ساسانیان است.⁴ اگرچه مضمون اصلی داستان هفت چهره است، اما در واقع هفت پیکر تنها یکی از مضامین این مثنوی است.⁵

اسکندرنامه

بعد از فردوسی، نظامی گنجوی دومین شاعری است که داستان اسکندر را سروده است. ظاهراً برای اولین بار داستانی مستقل از داستانهای رایج در مورد اسکندر سروده و این امر به صورت سنتی در آمد که توسط تعدادی از شاعران پارسی و ترک دنبال شد.⁶ اسکندرنامه شامل دو بخش است:

- شرف نامه، قریب 6800 بیت و اقبال نامه یا خردنامه قریب 3700 بیت دارد.
- این مثنوی شامل داستان زندگی نامه اسکندر مقدونی از تولد، کودکی، تحصیل و تربیت، به سلطنت رسیدن، سلطنت، لشکرکشی ها و سفرهای او و بازگشت به سرزمین روم (یونان) است. یعنی اولین مرحله فتح کشور توسط اسکندر را شامل می شود.⁷
- اقبال نامه. این منظومه را خردنامه نیز نامیده اند. نظامی آن را در سال 588 ه. بعد از شرف نامه شروع کرده و ناتمام گذاشت و پس از سرودن هفت پیکر آن را دنبال کرده و در 599 ه. به پایان برده است.

- معرفی نسخه

نسخه های خطی شرح مخزن الاسرار محمد بن قوام بن رستم بلخی :

- 1- ازبکستان، تاشکند، فرهنگستان علوم جمهوری ازبکستان، ش: 1/1940، تاریخ کتابت سده دهم ه انجام این نسخه افتاده است.⁸
- 2- آصفیه، ش: 290 مثنوی تاریخ کتابت 1069 هجری قمری، نسبت نگارنده در فهرست کرخی یاد شده است.⁹

1 رادفر، 1371: 70

2 1366: 9 و 11

3 متینی، 1341: سه

4 خانلری، 1348: 541

5 براون، 1358: 689

6 زین کوب، 1377: 169

7 بیگدلی، 1369: 128

8 آ- آ. سیمونوف، مترجم، عارف رمضان، مجموعه نسخه های خطی فارسی فرهنگستان علوم جمهوری ازبکستان، مجلدات، 1-6، سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی، 1375 ش، ص 69

9 همو، فهرست نسخه های خطی فارسی، ج 2، بخش 1، مؤسسه فرهنگی منطقه ای وابسته به سازمان

همکاری عمران منطقه ای آر، سی، دی، 1349، ص 1257

- 3- دفتر اسناد ملی هند مجموعه فورت ویلیام ش: 446/143، تاریخ کتابت: 1091 ه.¹
- 4- موزه بریتانیا، ش (233) 2934؛ تاریخ کتابت 1091 ه، 133 برگ²؛ 14
- 5- کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی مشهد ش: 486 خط نستعلیق، تاریخ کتابت: 1098 ه 295 برگ³
- 6- اسلام آباد، گنج بخش، ش: 8902، خط نستعلیق پخته، تاریخ کتابت سده یازدهم هجری، آغاز در دیباچه پیش از نام نگارنده و انجام افتاده، 266 ص.
- 7- کتابخانه عمومی خیروپور، خط: نسخ، تاریخ کتابت: سده یازدهم هجری قمری، 436 ص.
- 8- اسلام آباد، گنج بخش، ش 5664، خط نستعلیق پخته، تاریخ کتابت: سده 11، 12 ه، 520 ص.
- 9- پیشاور، دانشگاه پیشاور، ش: 65؛ خط نستعلیق خوش، تاریخ کتابت: 1189 هجری قمری، 452 ص.
- 10- سرگودھا، چهاریان، کتابخانه عطاء الرحمان صاحب کھو کھر، کاتب: عبداللہ پسر ملا محمد غنی، خط نستعلیق شکسته تاریخ کتابت: 1192 ه، 504 ص.
- 11- قصور، کوت مراد خان، کتابخانه ہمدانی، سید محمد طیب شاہ ہمدانی، خط نستعلیق، خوش تاریخ: کتابت سده دوازدهم ہجری قمری، 509 ص.
- 12- اسلام آباد، گنج بخش، ش 240، خط نستعلیق، تاریخ کتابت: سده 12 ه، آغاز در دیباچه و انجام افتاده، 440 ص.⁴
- 13- موزه بریتانیا، ش Add 26149، خط نستعلیق تاریخ کتابت سده ۱7 م. 227 برگ-⁵
- 14- کتابخانه مولانا آزاد، دانشگاه علیگر، میکرو فیلم شماره 1/118، خط نستعلیق، کاتب: شیخ شرف الدین بن شیخ معزالدین قریشی، تاریخ کتابت: 1108 ه، 188 برگ⁶.
- 15- اسلام آباد، کتابخانه گنج بخش، ش 9841 خط نستعلیق پخته، تاریخ کتابت: 1210 هجری قمری، 217 برگ آغاز این نسخه افتاده است.⁷
- 16- کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ش 931، خط نستعلیق، تاریخ کتابت: 1241 هجری قمری کہ همراه با مخزن الاسرار کتابت شدہ و از پایان افتادگی دارد.⁸
- 17- اسلام آباد، گنج بخش، ش 1270، خط نستعلیق دو دست. دومین: غلام احمد ولد محمد ہاشم، تاریخ کتابت 1257 ه ب: دیباچه را ندارد. 270 ص-⁹

¹ ثروت، منصور، مجموعه مقالات کنگره بین المللی بزرگداشت نهمین سده تولد حکیم نظامی، تبریز، دانشگاه تبریز، 1372، ج 2، ص 489

² فهرست نسخه های خطی فارسی، ج 5، ص 3499

³ فاضل، محمود (یزدی مطلق)، نسخه های خطی کتابخانه جامع گوهر شاد، مشهد، کتابخانه جامع مسجد گوهر شاد، 1365، ج 2، صص 594 تا 595

⁴ فهرست مشترک نسخه های خطی فارسی پاکستان، ج 3، ص 1658

⁵ فهرست نسخه های خطی فارسی، ج 5، ص 3499

⁶ فهرست میکروفیلم، نسخه های فارسی و عربی، کتابخانه مولانا آزاد، دانشگاه اسلامی علیگر، هند، تہیہ کنندہ مرکز میکروفیلم نور، ایران و هند، با همکاری دانشگاه اسلامی علیگر، 1375، ج 1، ص 113.

⁷ فهرست مشترک نسخه های خطی فارسی پاکستان، ج 8، ص 81

⁸ فهرست نسخه های خطی فارسی، ج 2، بخش 1، ص 1257.

⁹ فهرست مشترک نسخه های خطی پاکستان، ج 3، ص 1658

- 18- شیخوپورہ، مرید کی، مولانا محمد اسماعیل نوشاہی اعظمی، خط نستعلیق پختہ، میان محمد بن فیض الہی، تاریخ کتابت 1259 ہجری قمری، نام نگارندہ در دیباچہ نیامدہ، 298 برگ-¹
- 19- اسلام آباد، گنج بخش، ش 8155، خط نستعلیق پختہ، غلام محیی الدین محمد رکن عالم، تاریخ کتابت: 1267 ہ، 278 ص-²
- 20- کتابخانہ مجلس شورای اسلامی، ش: 2/1107 خط نستعلیق بد، تاریخ کتابت پیرامون 1275 ہ، ہمراہ با شرح دیوان انوری است، گزارش 11 بیت بیشتر از نسخہ شمارہ 931 مجلس دارد.³
- 21- کراچی، موزہ ملی، ش: 190 - N.M 1967 خط نستعلیق. محمد قسیم پیشاوری، تاریخ کتابت 1277 ہجری قمری، دیباچہ ندارد، 158 ص⁴
- 22- شیخوپورہ، نوشہرہ، کتابخانہ ہاشمی، سید سدید الدین، تاریخ کتابت 1278 ہ، 548 برگ-⁵
- 23- بہاول نگر، چشتیان، درگاہ معلی مولانا غلام فرید، خط نستعلیق پختہ، کاتب: شیر علی بن امام الدین برای مستقیم میان، تاریخ کتابت: 1294 ہ، 593 ص.
- 24- جہلم، للہ، کتابخانہ مجددیہ، مطلوب الرسول مجددی، خط نستعلیق، تاریخ کتابت سدہ 13 ہجری، و مہر غلام بنی احمد حنفی، 1295 ہ، 641 ص.
- 25- اسلام آباد، گنج بخش، ش: 5787، خط نستعلیق، غلام محیی الدین احمد یار، سکنہ بید، تاریخ کتابت: 1296 ہ، 310 ص.
- 26- کراچی، موزہ ملی، ش 2 - 6/38 - 1958، خط نستعلیق، تاریخ کتابت سدہ 13 ہ، دیباچہ ندارد، آشفٹہ صحافی شدہ است.
- 27- سیالکوٹ، بدوملہی کھنہ، کتابخانہ فخرالاطباء، خط نستعلیق پختہ، کاتب مجاہد الاسلام بن شرف الدین علی شہید، تاریخ کتابت سدہ 13 ہ، 439 ص-⁶
- 28- اسلام آباد، کتابخانہ گنج بخش، ش: 9071، خط نستعلیق، محمد غازی شاہ، تاریخ کتابت: 1296 ہ. دیباچہ ندارد.
- 29- اسلام آباد، کتابخانہ گنج بخش، ش 9823، خط نستعلیق، تاریخ کتابت: 13 ہجری، فاقد دیباچہ، 304 برگ.
- 30- فیصل آباد، غلام محمد آباد، مکتبہ چشتیہ، خط شکستہ پختہ، احمد حسن رضوی علوی، تاریخ کتابت سدہ 13 ہ، 232 برگ-
- 31- سرگودھا، بھلول، مولانا داوود، خط نستعلیق خوش، دین نوازخان شاگرد صاحب زادہ محمد وجیہ الدین لاہوری، تاریخ کتابت: سدہ 13 ہ.⁷
- 32- بنگال، ایشیاتک ش: 82 منظوم، 829 خط نستعلیق، بی تاریخ-⁸
- 33- آصفیہ، ش 29، 103؛ کتابخانہ صولت (رامپور)-¹

1 همان، ج 7، ص 81

2 همان، ج 3، ص 1658

3 فہرست نسخہ ہای خطی فارسی، ج 2، بخش 1، ص 1257.

4 فہرست مشترک نسخہ ہای خطی پاکستان، ج 3، ص 1658.

5 همان، ج 7، ص 82

6 همان ن، ج 3، ص ۱۶۵۹

7 همان، ج ۷، ص ۸۲

8 فہرست نسخہ ہای خطی فارسی، ج ۵، ص ۳۴۹۹

- 34- هندوستان، کتابخانه نظامی گنجه ای، ش 424، بی تاریخ²
- 38- پیشاور، دانشگاه کالج اسلامی، ش: 1856، خط نستعلیق خوش، فاقد دیباچه، بی تاریخ، 382 ص.
- 35- سرگودها، وان میانه، میان فضل الهی رانجه، بی تاریخ³
- نسخه های خطی شرح مخزن الاسرار، نوشته محمد بن قوام بن رستم، در کتابخانه مرکزی دانشگاه پنجاب در لاهور پاکستان
- چهار دستنویس از این اثر در کتابخانه مرکزی دانشگاه پنجاب شناسایی شد که در ادامه معرفی می شود:
- 36- شرح مخزن الاسرار از محمد بن قوام بن رستم؛
نسخه الف: نسخه اساس؛
دانشگاه پنجاب لاهور، شیرانی، شماره: Sr. No. 757-Acc No. 3790⁴؛
تاریخ کتابت : 1011 هجری قمری
خط : نستعلیق
اندازه صفحه : 7.5×6.0
اندازه متن : 6.0×4.5
- نسخه به شماره 757/3790 در کتابخانه مرکزی دانشگاه پنجاب در لاهور پاکستان نگهداری می شود. نسخه یکصد و سه (103) ورق یا دویست و شش (206) برگ دارد. هر برگ بیست و سه (23) سطر دارد که به خط ریز نوشته شده است. برگه ها فاقد جدول کشی و تذهیب هستند. عناوین شنگرف هستند. در بالای ابیات و مضاربع شرح شده خطی شنگرف کشیده شده است.
- 37- شرح مخزن الاسرار از محمد بن قوام بن رستم؛
نسخه ب:
پاکستان، دانشگاه پنجاب لاهور، شماره: PiVi-107-B-Acc No. 844 با یادداشت تملک قطب الدین فارغ و یاد داشت مورخ: 11 ذیقعد 1170ه⁵؛
تاریخ کتابت : 1170 هجری قمری
خط : نستعلیق
اندازه صفحه : 8.5×5.5
اندازه متن : 7.0×3.5
- نسخه در کتابخانه مرکزی دانشگاه پنجاب در لاهور پاکستان نگهداری می شود. نسخه یکصد و نوزده (119) ورق یا دویست و سی و هشت (238) برگ دارد. هر برگ نوزده (19) سطر دارد که به خط ریز و منحنی نوشته شده است. برگه ها فاقد جدول کشی و تذهیب هستند. عناوین شنگرف هستند. در بالای ابیات و مضاربع شرح شده خطی شنگرف کشیده شده است.
- 38- شرح مخزن الاسرار از محمد بن قوام بن رستم؛

1 مجموعه مقالات کنگره بین المللی بزرگداشت نهمین سد⁵ تولد حکیم نظامی، ج ۲، ص ۴۸۹

2 رادفر ابو القاسم کتابشناسی نظامی، گنجه ای، تهران مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی ۱۳۷۱، ص ۶۵

3 فهرست مشترک نسخه های خطی فارسی پاکستان، ج ۳، ص ۱۶۵۹

4 منزوی، احمد، فهرست مشترک نسخه های خطی فارسی پاکستان، اسلام آباد، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ج 3، ص 1685.

5 همان، ج، ص 1658 نیز ر.ک: فهرست نسخه های خطی فارسی، ج 5، ص 3499.

نسخه ج:

دانشگاه پنجاب لاهور، شیرانی، شماره: Sr. No. 756-Acc No. 3789 کاتب شمس الدین؛¹

تاریخ کتابت : 1244 هجری قمری

خط : نستعلیق

اندازه صفحه : 8.0×4.5

اندازه متن : 6.0×3.5

نسخه به شماره 756/3789 در کتابخانه مرکزی دانشگاه پنجاب در لاهور پاکستان نگهداری می شود. نسخه دویست و سی و پنج (235) برگ دارد. هر برگ هفده (17) سطر دارد که به خط ریز و منحنی نوشته شده است. برگه‌ها فاقد جدول کشی و تذهیب هستند. عناوین شنگرف هستند. در بالای ابیات و مضاربع شرح شده خطی شنگرف کشیده شده است.

39- شرح مخزن الاسرار از محمد بن قوام بن رستم؛

نسخه د:

دانشگاه پنجاب لاهور، شیرانی، ش 680 Acc, No. 3702²

تاریخ کتابت : بی تا

خط : نستعلیق

اندازه صفحه : 11.5×6.0

اندازه متن : 9.0×4.0

نسخه به شماره 680 Acc, No. 3702 در کتابخانه مرکزی دانشگاه پنجاب در لاهور پاکستان نگهداری می شود. نسخه یکصد و هشت (108) ورق و دویست و شانزده (216) برگ دارد. هر برگ نوزده (19) سطر دارد که به خط ریز و منحنی نوشته شده است. برگه‌ها فاقد جدول کشی و تذهیب هستند. عناوین شنگرف هستند. در بالای ابیات و مضاربع شرح شده خطی شنگرف کشیده شده است.

آغاز آن چنین است:

بسم الله الرحمن الرحيم

حمد و سپاس مر فتاحی را که فاتحه کتاب او مفتاح اقبال³ خزائن غیب⁴ است و ثنای⁵ بی قیاس مر حکیمی را که اسماء دلگشای او مقالید⁶ نامه لا رب تعالی کبریا و مدحت سماءه ملک رؤف و مالک عطوف که قلوب سالکان راه طریقت را مخزن⁷ اسرار و صدور⁸ عاشقان حقیقت را مطلع¹ انوار خود گردانید.

¹ منزوی، احمد، فهرست مشترک نسخه های خطی فارسی پاکستان، اسلام آباد، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ج 3، ص 1685.

² منزوی، احمد، فهرست مشترک نسخه های خطی فارسی پاکستان، اسلام آباد، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ج 3، ص 1685.

³ الف: ایقان ؛ "ب" اقبال

⁴ د: عیب

⁵ الف: ثنای؛ "ب" ثنای

⁶ د: مکالید

⁷ ج: مخزن

⁸ ج: صدور

پایان نسخه الف:

ترقیمه:

به اهتمام² تمام کرده بود، حقیقت به شمار³ درست بیست [و] چهارم، ربیع نخست، ربیع نخست ربیع الاول است- بیت:

از گه هجرت شده با این زمان
پانصد و پنجاه و دو افزون بران
بار خدایا به کرم⁴ عفو کن
جمله گناهان تو ای صاحب سخن
زانکه بود طالب این نظم خوش
بر خط عفو رش رقم عفو کش
وانکه بفرمود نبشتن به لطف⁵
عفو بفرمای ازو جرم و عنف

کتاب شرح مخزن اسرار تصنیف افصح الفصحی و اکمل البلغا ملک الشعرا فضل الدین محمد بلخی رحمه الله علیه و آله به تاریخ پنجم شهر ربیع الاول سنه 1011 مقام دارالخلافه آگره به تحریر رفت-

پایان نسخه نسخه ب:

سرمه کش دیده نرگس صبا ست
رنگ رز جامه مس کیمیا ست
صبا کنایه از دل است و نرگس از وجود مردم و جمیع کار رنگ و بوی شگفتن از باد صبا ست، و نرگس گل مدور است، سپید⁶ و از میانه زرد⁷، مشابیه به چشم دارد، و این بیت تمثیل است، اول آن است، چنانچه مزین⁸ نرگس صبا را گفته است؛ والسلام- (ناقص و ناتمام)

پایان نسخه ج:

ترقیمه:

بند راجی که مر این را نبشت
عفو کنش جرم و عطا کن بهشت
شرح مخزن الاسرار که⁹ به انجام¹⁰ رسید و به اختتام¹¹ پیوست، از دست فقیر شمس الدین برای پاسخ خاطر¹² برخوردار عطرالدین طال الله عمره و قدره من تصنیف شیخ بزرگوار، شیخ المشائخ، قطب نامی، شیخ نظامی رحمه الله علیه به تاریخ¹³ هفدهم شهر شعبان، يوم الثلث، مطابق سن 1244 هـ، در مقام موضع بننو، سید طالب شاه، به تحریر¹⁴ درآمد-

1	د: مطلع
2	الف: باحتمام
3	الف: بی شمار
4	الف: بگرم
5	الف: بلطق
6	ب: سبید
7	ب: رزد
8	ب: مرین
9	در حاشیه نوشته شده است
10	ج: بانجام
11	ج: باختتام
12	ج: پاسخ خاطر
13	ج: بتازیخ
14	ج: بتخریر

پایان نسخه د:

هر که را¹ غیرت نیست، محبت نیست، و تخصیص دیدن شب آن است که شب به عبادت² مشغول و بیدار باشند، آنچه ایشان را بنماید، و یا در خواب بنماید، و یا بر چیزی مطلع گردند، ایشان کسی را³ بازنگویند، از غیرت؛ و میان اهل سلوک کلیه است، هر که به مرتبه⁴ برسد⁵، و آنجا چیزی ببیند، اگر اظهار کند، هم در آن⁶ بماند، و از آن⁷ پیشتر⁸ نتواند شد، و بیت دوم دوم تأیید و استدلال است، آنچه به شب ببیند، یعنی فلک و ماه، آن را در روز نگوید که کواکب در ضیای شمس پوشیده شوند- (ناقص و ناقص)

نسخه افتادگی ندارد اما در هنگام صحافی در سه جا برگه‌ها جابجا شده است که در متن مصحح به آن اشاره شده است.

رسم الخط

- 1- کاتب چند نوع ء در میانه یا پایان کلمات به کار برده است:
- ئی: سنائی (=سنا).
- ضیاء صبح (=ضیای مصباح)، علماء عصر (= علمای عصر).
- در بسیاری از کلمات بجای ی، ئ ضبط شده است: صنائع (=صنایع)، بدائع (=بدایع). کاتب گاهی هر دو (ی، ئ) را در یک کلمه نوشته است:
- برخی از کلمات که به «هی» ختم شده‌اند، با هر دو واج ضبط شده‌اند:
2- معمولاً حرف «را» به کلمه قبل از خود چسبیده است.
3- حرف «به» به کلمه بعد چسبیده است: بفکر (=به فکر)،
4- کلمه «است» به چند صورت ضبط شده است: است، ست، .
5- معمولاً کسره اضافه به شکل «ی» ضبط شده است: شرحی مخزن (=شرح مخزن)، پناهی بلندی (=پناه بلندی).
6- واج «ه» در کلمات مختوم به «گان» معمولاً حفظ شده است: دارنده گی (=دارندگی)، بندگی، ناگرونده گان، پشه گان.
7- واج «ه» در کلمات عربی به دو یا سه صورت ضبط شده است: وحدانی، وحدانیه. حج، حجه. کنایه، کنایه. همچنین در برخی دیگر از کلمات مختوم به «ت» یک «ه» ضبط کرده است: زحمته (=زحمت). اما گاهی نیز «ه» آخر را ثبت نکرده است: اربع (=اربعه).
8- واج‌های ژ، گ، چ به شکل ز، ک، ج ضبط شده‌اند.
9- کلمات «خرد (=کوچک و ریز)، خرم، خورسند» را به شکل «خورد، خورم، خورسند» ضبط کرده است. البته خرد و خرسندی را گاهی هم به همین صورت ضبط کرده است.
10- کلماتی که به «ه» ختم می‌شوند هنگام اتصال به «ها» ی جمع با یک «ه» نوشته شده‌اند: چشمها (=چشمه‌ها).

1 د: حرکرا

2 د: بغبادت

3 د: کسیرا

4 د: بمرتبه

5 د: نرسد

6 د: همدران

7 د: اذان

8 د: بیشتر

- 11- برخی از واژه‌هایی که به «که» ختم می‌شوند به شکل «ک» نوشته شده‌اند: چراک، بلک، زیراک. اما برخی از کلمات را به «ه» ختم کرده است: قبيله. در مقابل برخی از کلمات را که به «ه» ختم می‌شوند بدون «ه» ثبت کرده است: استعارهٔ مکني (=استعاره مکنيه) (گ: 70پ)، بالضرور (=بالضروره).
- 12- برخی از مواقع واج «ز» را به شکل «ژ» ضبط کرده است: آژرم،
- 13- کاتب «بدین نخط» را بجز یک بار در بقیه مواقع به شکل «بدینمط» نوشته است.
- 14- کاتب برخی از کلمات را یکسان ثبت نکرده است مثلاً «کیکاوس، کیکاؤس» (گ: 51پ)، بازدها (=به اژدها، با اژدها) (66پ)،
- 15- گشت اسب (=گشتاسب)،
- 16- برخی غلط‌های املائی در متن دیده می‌شود: کسيفه (=کثيفه)، اظار (=اظهار)، کسافت (=کثافت)، محازات (=محاذات)، ازکيا (=اذکيا)، طلاطم (=تلاطم)، «غظا (=غزا)، محازی (=محاذی).

عنوان اثر

شارح برای اثر عنوان ظهور الاسرار را انتخاب کرده است. اما چنانکه پیش از این اشاره شد روی برگهٔ اول تمام دستنویس‌ها نوشته شده است: شرح مخزن الاسرار.

معرفی شارح

شارح در آغاز اثر خود را معرفی کرده است:

اما بعد، چنین گوید، ریزه چین خوان علماء دهر و جرعه نوش ساغر فضلاء عصر اضعف عباد اسند القوی محمد بن قوام بن رستم بن احمد بن محمود بدر خزانه البلخی المعروف البکری غفرالله له ولوالديه و احسن اليهما و اليه- چون دیدم که رغبت بیشتری از فضلاء عصر و بناء دهر در مطالعه نظم فایق و نثر لایق است، خاصه کتاب مخزن الاسرار و معدن الافکار که از تصنیف افضل الفضلاء و افصح الفصحاء منشی النظم والنثر شیخ المحققین استاد المدققین خواجه نظامی گنجه رحمة الله علیه واسعة که اعجوبة جهان و نادرهٔ زمان بود- اما از سبب آنکه طبع هر [گ: ۳] شاعری و ذهن هر فاضلی به اوج کلام بدیع و معانی عجیب او نمی‌رسد، بعضی شکل می‌پندارند و طایفه مهممل می‌انگارند¹ و به نام² ایزد مثنویات خواجه نظامی که از مواهب³ الهی است، از کمال لطافت⁴ و فصاحت⁵ و فصاحت⁵ از آنجاست که فکر هر فاضلی به کنه بلاغت آن نرسد، بلکه هر غواصی که در بحر معانی او شروع کند، بی اعانت همد کامل و به غیر ارشاد اوستاد فاضل، دری از قاموس آن محیط نتواند کشید، بلک در بحر فصاحت⁶ او سیاحت نتواند پیمود که آن فارس میدان فضل در شاعری ساحری نموده است، و گوی⁷ فصاحت⁸ از شهسواران بلاغت ربوده، و بعضی مثنویات از آنجاست که هرچند دقت معانی آن به تفحص⁹ و تصفح¹ در غربال² فکر بیخته اند، معنی دیگر از آن دقیقتر را روی نماید، بلکه اشکالی دیگر پیش آید که اصلاح آن جز به تکلیف و تسامح³ ممکن نتواند بود.

- 1 ب: انکارند
- 2 د: بنام
- 3 ج: فواهب
- 4 د: لطافت
- 5 ج: فصاحت
- 6 ج: فصاحت
- 7 الف: کوی
- 8 ج: فصاحت
- 9 ب: تفحص

سبب تالیف شرح مخزن الاسرار:

شارح سبب تالیف شرح را چنین مطرح می کند:

و درین وقت یکی از فضلاء آن را شرحی⁴ ساخته و دیگری حواشی پرداخته، اما از غور محیط فضل دُرّ معانی را استنباط کردن نتوانست، لاجرم بیشتری⁵ ابیات مشکل را ترك داده و نکات لطیف را غیر تحقیق نبشته⁶ و هرچه در خاطر ایشان گذشته، به قید کتابت آورده و در اطناب معنی سهل⁷ مبالغت نموده و از غرض اصلی باز مانده و آن چنان بضاعت مزجات را که در بازار فصاحت کسادى تمام وارد⁸ در اسواق فضل عرضه داده و بر دست کم دانان ناقص به غبن فاحش فروخته. اگرچه در شریعت فضل به حقیقت بیع آن معانی فاسد است و شرای آن عبارت ناجایز است و سخن دانان کامل مفتیان این قسم اند، بمجرد استماع به اقاله آن حکم کنند و ازین عسرت اقاله بد بود.

المقصود، طایفه از یاران محرم و دوستان همدم باعث شدند تا چنانچه پیش ازین حواشی دو قسم سکندر نامه خواجه نظامی مذکور نبشته⁹ شده است، مشکلات مخزن اسرار را نیز به عبارتی سریع القلم¹⁰ شرحی مفصل و فصلی مکمل پرداخته آید. بنا بران به تفحص و تتبع از پست چند نسخه مخزن اسرار که صحت آن مظنون بود، من جمله سه هزار و دویست شصت و سه مثنوی آب مذکور يك هزار سه صد ده مثنوی که اشکالی داشت بر اندازه قریحه جامده و طبیعت خامده خود شرحی نبشته¹¹ آمده و جمیع مثنویات و داستاها بر سنن نسخه صحیح ثبت کرده شد.

ملتمس از ارباب فضل و اصحاب هنر آن است که هر [گ۳پ] خطای و سهوی که واقعه باشد، به رقم¹² قلم کرم اصلاح فرمایند و به دلیل جالب عفو بپوشند و به توهین و تعیب نکوشند¹³ و به نظر انصاف و دیده قبول منظور و مقبول گردانند که عادات اخیار کرام اختیار گزیده¹⁴ و ترك ناپسندیده است که خُذْ مَا صَفَا وَدَعْ الْكَدْرَ¹⁵ و مولف را بدعاء خیر مدد نمایند. اھم اغفر لمصنف الكتاب و شارحه و كاتبه و قاریه و صاحبه و مالک و لجميع المومنین و المومنات بالنبی وآله اجمعین¹⁶.

ج: تضيف	1
ج: قریال	2
الف، ب، ج، د: تصامغ	3
ب: سرخی	4
ج: بیشتری	5
د: بنشته	6
ج: سهیل	7
الف: وارد؛ ب: دارد	8
د: بنشته	9
ب: الفهم	10
بنشته	11
برقم	12
نه کوسند	13
گزیده	14
ترجمه: پاکیزه را بگیر و کدورت را رها کن	15
ترجمه: خداوندا، گردآورنده و شارح کتاب و نویسنده و خواننده و نویسند و صاحبش و همه مردان و زنان مؤمن به پیامبر و تمام خاندانش را ببخش.	16

روش کار شارح

شارح ابتدا مقدمه‌ای کوتاه نوشته است. او در این مقدمه اشاره کرده است که علت نوشتن این شرح آن است که دیگر شروح کامل نیستند و نیز معایبی دارند از جمله اینکه ابیات سخت و دشوار در آنها شرح نشده‌اند. سپس وارد شرح ابیات شده است که از نظر ساختاری چنین است:

- به سفارش شارح یا سلیقه کاتب عنوان بخش اصلی به شنگرف و قلمی درشت‌تر است.
- عنوان «بیت» پیش از درج بیت قرار داده شده است. همچنین به ندرت از عناوین «ابیات» و «قطعه» استفاده شده یعنی برای قطعات و چند بیت پشت سر هم نیز از عنوان «بیت» استفاده شده است. همچنین در بیشتر مواقع متن بیت درج نشده و فقط کلمات آن توضیح داده شده یا بیت شرح (معنی) شده است. برای شرح مصراع از عنوان «مصراع» استفاده شده است.
- به سفارش شارح، کاتب کلماتی را که در ذیل بیت شرح شده‌اند با علامت یک خط شنگرف بالای آنها مشخص کرده است.
- شارح معمولاً با استناد به دیگر منابع و مراجع ابیات و مصاریع را شرح کرده و نظر خود را در نقد این منابع در بیشتر مواقع اعلام کرده است.
- شارح گاهی به صنایع ادبی و نکات دستوری بیت اشاره کرده است.
- شارح همچنین در مواقعی به اختلاف نسخ در درج بیت اشاره کرده است.
- شارح برای برخی از استنادات اشعار دیگر شاعران را آورده و معمولاً پیش از درج آنها نام شاعر را با عبارت «نظر» قید کرده است.

استنادات شارح

1- کتابها

- برخی از آثار مورد استناد شارح در متن فراوانی دارند. این آثار در زیر معرفی می شوند. برای بقیه آثاری که یکی دو بار در متن ذکر شده است به قسمت یادداشت ها مراجعه کنید.
- الادات: شاید مقصود فرهنگ ادات الفضلا تألیف قاضی خان بدر محمد دهلوی دهااروال یا دهااروال تألیف شده در 822 هـ. باشد
 - برهان قاطع: اثر مشهور محمد حسین تبریزی تألیف به سال 1062 هـ. است.
 - تاج، التاج، درة التاج، تاج اسامی. تاج مؤثر. تاج المصادر: شارح از این اسامی بدون نام بردن از مؤلف (یا مؤلفان) یاد کرده است.
 - حل لغات (حل اللغات): متأسفانه چون شارح در هیچ کجا به نام مؤلف اشاره نکرده است معلوم نیست کدام اثر مقصود.
 - شرح فصوص:
 - شرح محی الدین: احتمالاً منظور همان شرحی است که مؤلف مؤیدالفضلا املا کرده و شخصی به نام «محی الدین نظام الدین» آن را نوشته است.
 - شرفنامه ابراهیمی: شاید مقصود فرهنگ «شرف‌نامه منیری» تألیف ابراهیم بن قوام الدین فاروقی در 878 هـ. است که شارح گاهی نیز نام قوام یا ابراهیم را بجای ذکر نام اثر آورده است.
 - طوابع: شاید مقصود طوابع الأنوار من مطالع الأنظار از قاضی ناصرالدین عبدالله بیضاوی شیرازی (م. 685 هـ.) باشد.
 - فرهنگ: شارح در مواقعی به نام «فرهنگ» اشاره کرده که معلوم نیست مقصود آن کدام فرهنگ است.
 - فرهنگ جهانگیری، فرهنگ میر: تألیف جمال الدین حسین اینجو در 1035 هـ. است.
 - فرهنگ رشیدی: تألیف عبدالرشید بن عبدالغفور حسینی مدنی تتوی در 1064 هـ. است.
 - فرهنگ قواس: اولین فرهنگی که در هند تألیف شده است. تألیف فخرالدین مبارکشاه غزنوی معروف به فخر قواس یا فخر کمانگر است. این فرهنگ قبل از 69 هـ. نوشته شده است.
 - فصوص: مقصود فصوص الحکم ابن عربی یا به قول شارح «شیخ کبیر» است. البته ابن عربی به شیخ اکبر مشهور است.

- لغت فرس: یا فرهنگ اسدی اولین لغتنامه فارسی تألیف اسدی طوسی شاعر سده پنجم هجری است.
- مدارالافاضل (مدار): این فرهنگ از الله داد فیضی سرهندی است که در زمان جلال الدین اکبر تألیف 1001 ه. است.
- مؤیدالفضلا: نوشته شیخ محمد لاد دهلوی و تألیف در 925 ه. است. درباره او می دانیم که معاصر با همایون پادشاه (م. 963 ه.) شخصی ادب دوست بود.

2- اقوال:

شارح همچنین به گفتار برخی از افراد استناد کرده است که معمولاً نام آنها را آورده است.

استشادات شعری شارح:

شارح در مواقعی برای توضیح یک مفهوم یا بیان مضامین مشابه مخزن الاسرار به اشعار دیگر شعرا استشهاد کرده است. این شعرا عبارتند از:

- فردوسی طوسی (درگذشت: 416 هجری قمری)
 - سنایی غزنوی (درگذشت: 545 ه ق)
 - انوری (درگذشت: 575 ه ق)
 - خاقانی شروانی (درگذشت: 595 ه ق)
 - ظهیر فاریابی (درگذشت: 598 ه ق)
 - مولانا جلال الدین محمد بلخی، مولوی (درگذشت: 672 ه ق)
 - سعدی شیرازی (درگذشت: 691 ه ق)
 - امیرخسرو دهلوی (درگذشت: 735 ه ق)
- همچنین وی به برخی از اشعار نظامی در دیگر آثارش نیز استشهاد کرده است. وی در چندین موقع به نام سراینده شعر اشاره نکرده است که در برخی از موارد نام این شاعران بر ما نیز معلوم نشد.

ارزش های اثر

- یکی از جنبه های ارزشمند این اثر آن است که شارح منابع بسیاری را مطالعه و هنگام شرح به آنها استناد کرده است.
- نام بسیاری از شعرا و صاحب نظران و صاحبان فرهنگ ها و دیگر آثار به همراه اقوال آنها در این اثر آمده است که پیش از این به آنها اشاره شد.
- شارح به حکایات و روایات تاریخی و مذهبی بسیاری اشاره کرده است.
- شارح گاهی به ویژگی های دستور زبانی بیت اشاره کرده.
- وی همچنین درباره برخی از صنایع لفظی و معنوی کلام در ذیل شرح بیت اشاره کرده است.
- شارح همچنین یکی دو بار به نکات عروضی بیت توجه داده است.
- شارح به نقد و ارزیابی منابع و مراجع نیز پرداخته است.

اشتباهات شارح

- شارح برخی از کلمات را اشتباه ضبط کرده است.
- ضبط برخی از احادیث اشتباه است.
- ضبط برخی از اعلام خاص اشتباه است.
- در برخی از مواقع ضبط بیت با ضبط کلمه یا عبارتی که در شرح آمده است، فرق دارد.
- شارح گاهی ترتیب داستان را رعایت نکرده است.
- شارح در برخی از مواقع بیت را درست نخوانده -
- شارح «بد آن» را «بدان» خوانده است.
- شارح در شرح برخی از رویدادهای مشهور داستانی اشتباه کرده است.

بررسی سبکی

ویژگی‌های نحوی

- ترتیب نثری جملات یعنی پشت سر هم قرار گرفتن ارکان و اجزای جمله مطابق با قواعد دستوری است.
- وجه زمانی افعال در جملات رعایت شده است.
- معمولاً فعل «است» در پایان جملات حذف شده است.
- گاهی فعل جمع برای فاعل مفرد آمده است.

ویژگی‌های لغوی

- برخی از واژگان مطابق گویش و لهجه کاتب یا شارح یا از ابداعات شاعر هستند. همچنین برخی از کلمات با «ه» اضافی در پایان آنها ثبت شده که اگر کار کاتب نباشند، باید گفت این کلمات ساختۀ شارح یا مربوط به لهجه او هستند.
- برخی از کلمات - اگر کاتب اشتباه ثبت نکرده باشد - منحصر به این اثر هستند.
- برخی از کلمات و عبارات نیز در معنای دستوری همان واژه نیامده است.
- از کلمات عربی به ندرت استفاده شده است و کاربرد این کلمات محدود به کلمات رایج و متداول هستند و به این ترتیب شارح قصد خودنمایی و اظهار فضل و علومات نداشته است.
- نام منابع و مراجع معمولاً به صورت مخفف آمده است مانند: کشف، زاهدی. منابع مورد استفاده شارح در بخش استنادات معرفی شده‌اند.
- شارح معمولاً از اصطلاح «صفت» بجای «صنعت» استفاده کرده است.
- در این شرح «ولایت» معمولاً به معنی ایران.
- بسیاری از تلفظ‌ها خاص شارح است.
- شارح از کلمات «یعنی»، «معنی»، «مراد»، «مقصد» و «ماحصل» برای توضیح مفهوم بیت استفاده کرده است. اما بعد از «مراد» گاهی حرف اضافه «از» را آورده و گاهی بدن «از» ثبت کرده‌اند.

منابع و کتاب‌شناسی

قرآن، ترجمه بماءالدین خرمشاهی.

- آبری، آرتور جان (1371)، ادبیات کلاسیک فارسی، ترجمه اسدالله آزاد، مشهد، انتشارات آستان قدس.
- انوری (1364)، دیوان انوری، تصحیح محمد تقی مدرس رضوی، جلد اول، تهران، انتشارات علمی فرهنگی.
- براون، ادوارد (1358)، تاریخ ادبیات در ایران، جلد دوم، ترجمه علی پاشا صالح، تهران، نشر امیرکبیر.
- بیگدلی، غلامحسین (1369)، چهره اسکندر در شاهنامه فردوسی و اسکندرنامه نظامی، تهران، نشر آفرینش.
- خانلری، زهر (1348)، فرهنگ ادبیات فارسی، تهران، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- رادفر، ابوالقاسم (۱۳۷۱)، کتاب‌شناسی نظامی، تهران، موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- زین کوب، عبدالحسین (1377)، پیر گنج در جستجوی ناکجاآباد، تهران، نشر سخن.
- زنجانی، برات (1370)، احوال و آثار و شرح مخزن الاسرار نظامی گنجوی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
- سمرقندی، دولت‌شاه (1338)، تذکره الشعراء، تصحیح محمد رضائی، تهران، نشر پدیده.
- سنایی غزنوی (1329)، حقیقه الحقیقه و شریعه الطریقه، تصحیح محمد تقی مدرس رضوی، تهران، نشر سپهر.
- صفاء، ذبیح الله (1347)، تاریخ ادبیات ایران، جلد دوم، تهران، نشر فردوس.
- عوفی، محمد (1389)، لباب الالباب، تصحیح سعید نفیسی، تهران، نشر پیامبر.
- فراهی، ابونصر (1361)، نصاب الصبیان، تصحیح محمد جواد مشکور، تهران، سازمان انتشارات اشرفی.
- قزوینی، زکریا محمد بن محمود (1373)، آثار البلاد و اخبار العباد، ترجمه جهانگیر میرزا قاجار، تصحیح میر هاشم محدث، تهران، نشر امیرکبیر.

- مشکور، محمدجواد (1374)، اخبار سلاجقه روم به انضمام مختصر سلجوقنامه، تبریز، نشر تبریز
- معین، محمد (1385)، تحلیل هفت پیکر نظامی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران
- منزوی، احمد، فهرست مشترک نسخه های خطی پاکستان، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام آباد
- نظامی گنجوی، ابوالیاس بن محمد (1370)، اسکندرنامه، تصحیح پژمان بختیاری، تهران، نشر پگاه
- ، — (1363)، سبغه نظامی، تصحیح وحید دستگردی، تهران: علمی.
- ، — (1366)، کلیات خمسه، تهران: امیرکبیر.
- ، — (1376)، شرفنامه، تصحیح حمیدیان، تهران: قطره.
- ، — (1377)، خسرو و شیرین، تصحیح برات زنجانی، تهران: دانشگاه تهران.
- ، — (1380)، گنجینه حکیم نظامی گنجوی، تصحیح وحید دستگردی، تهران، نشر انعام
- ، — (1379)، مخزن الاسرار، تصحیح حسن وحید دستگردی، تهران، نشر قطره.
- نوشاهی، عارف (1384)، «فهرست دستنویس های فارسی در کتابخانه مسعود جهندیر-میلسی (پاکستان)»، فصلنامه نسخه پژوهی، پاییز، ش 2، صص 399-508.
- هدایت، رضاقلی خان (1340)، مجمع الفصحاء، تصحیح مظاهر مصفا، تهران، نشر امیرکبیر.